Szávai János

Augustinustól Camus-ig

„Olvasok egy kis Közönyt" jegyzi föl Esterházy Péter 2015. június 20-án szombaton naplójába. A *Hasnyálmirigynaplóba*. Azután így folytatja: „Nem tehetek róla, mondanám a gyászolóknak a híres Camus-mondatot. Amire persze ők mondhatnák a másikat: Az ember mindenképp hibás egy kicsit." Gondolt vajon valaki is erre a két mondatra egy évvel később, 2016 júliusában, amikor Esterházy gyászoltuk? Az író nem először idézi a Camus-regény 1946-os fordításából származó két híres mondatot. 1985-ben, az anyát gyászoló könyvében, *A szív segédigéi*ben ugyanezzel a Camus-idézettel indított.

Albert Camus, különösen pedig ez az 1942-es regénye, valósággal megbabonázta a magyar irodalom legjobbjait. Kertész Imre a 2006-os *K. dossziéban* beszél részletesen Camus-vel történt találkozásáról. De már a *Gályanaplóban* is gyakran emlegeti (Meursault-t egy helyütt démoninak minősítve). 2005-ben pedig a *Le Monde des Livres* június 9-i számában közölt interjúban beszél róla. Megpróbálom visszafordítani magyarra Kertész francia szövegének nehezen visszafordítható szavait. „Magyarra az idegent közönyösnek fordították. Közönyösnek abban az értelemben, hogy kiszakadt (détaché) – hogy elszakadt a világtól, elszakadt önmagától. De jelenti azt is, hogy felszabadult (affranchi), vagyis hogy szabad ember."

A *K. dosszié* idevonatkozó passzusa jól ismert. „És nem sokkal később a *Halál Velencében* került a kezembe, amelyről tényleg elmondhatom, hogy megváltoztatta az életemet." Thomas Mann tehát az egyik. Camus a másik író, aki hasonlóan megrengette, „ez volt számomra a második halálos csapás. Évekig nem tudtam kiheverni." Idézném a fölvezetést is: „Az 1957-es könyvhéten eléggé elveszetten mászkáltam a könyves standok között, valami újdonságot kerestem, de olyat, amit meg is tudok fizetni. Egy sárga kötetke került a kezembe, ismeretlen nevű francia szerző ismeretlen könyve. Csak úgy álltomban elolvastam néhány mondatot, majd megnéztem a borító hátlapját: 12 forintba került."

Mészöly Miklós mottónak teszi a *Saulus*hoz a Camus-regény egy másik híres mondatát – Miért, mondja, miért lőtt egy földön fekvő testre? Azt a mondatot, amely Kertésznél is felbukkan az 1993-as *Jegyzőkönyv*-ben, mint ahogy felbukkan az imént idézett, mely szerint az ember mindenképp hibás egy kicsit. Esterházy Péter a Kertész-szöveghez írott társnovellájában az *Élet és irodalom* című̋ben visszhangozza a két neve-

zetes Camus-mondatot, amely így valósággal összekapcsolja nem csak a két írást, hanem a két életművet is. Kertész is, Esterházy is úgy érzi, hogy mindenképp hibás egy kicsit.

A Gyergyai-féle *Közöny* kulcsmondatai így az új magyar irodalom részeivé váltak. A fordítás itt önálló műként jelenik meg, ugyanúgy, mint Arany János *Hamlet*je vagy Babits *Isteni színjáték*a. John R. Searle kifejezéseivel élve: a magyar Camus függőleges kapcsolódása leértékelődik horizontális rendszeréhez képest, a sokszor idézett mondatok egy bonyolult konfigurációban kapnak helyet. Vagyis az az intertextuális tér, amelybe belekerültek, egyértelműen a magyar irodalom részét képezi. Az újrafordítások, amelyek jogossága kétségtelen, mit sem változtathatnak ezen a helyzeten.

Mindamellett érdemes talán a függőleges kötődés egy-egy pontját megvizsgálni, ugyanis az újrafordítás ezzel minősíti magát. S egyetlen jelző kicserélésével – a hibás helyett bűnöst mondva – teljesen új olvasási stratégiát szorgalmaz.

2.

Két kép az ifjú Albert Camus-ről: 1928-ban kapus az R.U.A. focicsapatában, 1935-ben belép az algériai kommunista pártba. A Beaumarchais-Couty-Rey-féle három kötetes francia irodalmi lexikon (Bordas, 1984) Camus biográfiájában – mint ahogy a wikipédia szócikkében is – ezután már első írásai következnek, köztük az a színmű (*Révolte dans les Asturies*) amelyet három társával együtt írt egy helyi színház számára. Sem a lexikon, sem a wikipédia nem említi, hogy Camus 1936-ban, egyetemi tanulmányai befejezéseként, egy filozófiai témájú diplomamunkát készített *Métaphysique chrétienne et néoplatonisme* (Keresztény metafizika és neoplatonizmus) címmel. Ez a diplomamunka nyomtatásban csak 1955-ben jelent meg a Gallimard-Pléiade összekiadás második, *Essais* címet viselő kötetében, utóbb angolra is lefordították. A huszonhárom éves egyetemista témaválasztása rendkívül ambiciózus, a görög filozófia és a keresztény dogmatika kölcsönhatását próbálja leírni és meghatározni. A négy fejezetből az egyik Plotinosz, egy másik Augustinus filozófiáját mutatja be részletesebben.

Camus agnosztikusnak vallotta magát. De a kereszténység mindig is erősen érdekelte. 1946-ban a párizsi dominikánusok hívták meg egy előadás tartására. Etikai kérdésekben többnyire egyetért a katolikusokkal, mondta előadásában Camus, még akkor is, ha sem istenben, sem egy jobb, a földi világnál mindenesetre jobb túlvilágban nem hisz. A

boldogságot, írja fiatalkori szövegeiben, ezen a földön, a jelenben kell megtalálnunk.

Augustinusról szólva, akit – északafrikai az északafrikait – földijének tekintett, rögtön szemben találta magát a bűn problematikájával. Hiszen az ágostoni *Vallomások* másról sem beszél. Az ifjú Camus vonzóbbnak találta a görög felfogást, amely szerint az ember önmagát építve és tökéletesítve közeledik a cél, az erény megvalósítása felé, mint – az olvasata szerinti – ágostoni teóriát, amely lényegében az isteni kegyelemtől teszi függővé a bűnöktől való szabadulást. A Camus-vel foglalkozó szakirodalom (például Paul Archambault munkája) rámutat az egyetemista Albert Camus disszertációjának korlátaira, arra többek közt, hogy sokszor túlzottan az idézett kutatók véleményére támaszkodik, hogy nemegyszer másodkézből idéz. Camus dolgozata azonban más tekintetben érdekes számunkra: témaválasztása, a dolgozat hangsúlyai meglehetősen pontosan jelzik, merre halad majd írói pályája. S fontos a használt terminológia szempontjából is; Camus tökéletesen tisztában van a későbbiekben felhasznált kifejezések pontos jelentésével.

Több kísérlet is történt az ágostoni filozófia és *A pestis* összeolvasására. A *L'Étranger* esetében, tudomásom szerint, ilyen próbálkozás még nem született. Holott a bűn fogalmának centrumba helyezése ezt nyilván valóan lehetővé teszi. A *Vallomások* mindenekelőtt a *peccatum* (franciául péché) problematikájával foglalkozik. De más írókat is említhetünk a Camus-panteonból, mindenekelőtt Dosztojevszkijt és Franz Kafkát. Az *Ördögök*et Camus színpadra alkalmazta, de más Dosztojevszkij írások is hatottak rá; a nagy regények mellett az *Egy nevetséges ember álma* például. Dosztojevszkij mindenütt megkülönbözteti a bűn két arcát, a грех *greh* a vallási-lelkiismereti szempontú *peccatum* megfelelője, míg a *presztuplényije* a társadalmi-jogi értelemben vett bűn, a *crimen*. A nevetséges ember fő jellemzője pedig a *vszje rávno*, a minden mindegy, amit a francia fordítás az i*ndifférent*, vagyis közönyös jelzővel adott vissza.

Dosztojevszkij előtt ott van a fél-bűn fogalmát megalkotó Balzac, az *Emberi Színjáték* előtt az *Isteni Színjáték*. A *Bűn és bűnhődés*ben az író felsorakoztatja az összes lehetséges bűn-felfogást: a vizsgálóbíróét, a magát felsőbbrendűnek képzelő Raszkolnyikovét, a haladó pétervári fiatalokét, a Marmeladovot búcsúztató papét, s a kereszténytet, amelyet az örömlány Szonya képvisel. Még árnyalatosabb az *Ördögök* ábrázolása. Sztavrogin, a tökéletes ember, olyan életet él, amelyből hiányzik bármiféle etika. Egy ízben ki is mondja: örömet szerez neki, ha jót tesz, de örömet szerez az is, ha rosszat tesz. Az etika fölfüggesztése rettenetes következményekkel jár. A Sztavrogin által manipulált összeesküvők

saját társukat, Satovot ölik meg, nehogy esetleg valamikor később elárulhassa őket.

Kafkánál a történet a büntetéssel kezdődik, az ok teljességgel hiányzik, nincs semmiféle összefüggés a bűn és a bűnhődés között. Ennek a konstrukciónak a paródiáját írta meg Witold Gombrowicz a *Gyilkosság előre megfontolt szándékkal* c. novellájában, vagy később regényében, a *Kozmosz*ban. A *L'Étrange*r tematikailag annak a vonulatnak a 20. századi folytatása, amely Augustinustól, majd Dantétól Balzacon és Dosztojevszkijen keresztül egészen Kafkáig vezet.

Ha innét nézzük a Camus-regényt, akkor sajnálatos, hogy – az annak idején a Révai kiadót igazgató Illés Endre adta – cím nem követi az eredetit, mert *Az idegen* annak a sornak lehetne az első eleme, amely a regény lényegi jelentését kirajzolja és meghatározza. Sigmund Freud alapvető megjegyzését idézi ez a cím, amely szerint a civilizáció abban a pillanatban kezdődik, amikor nem tekintünk többé ellenségnek minden idegent. Camus zseniálisan visszájára fordítja itt a hagyományos alapszituációt, nála nem a Másik az idegen; az idegen, mondhatná a főhős, én magam vagyok.

Az idegen sohasem tehet róla, az idegen mindig kissé hibásnak érzi magát. Kertész ezt a stratégiát veszi át Camus-től a *Sorstalanság* első fejezetében: Köves Gyuri sem tehet arról, ami történik vele, ő is mindig kissé hibásnak érzi magát. Meursault az anyja temetése utáni napon a tengerpartra megy, találkozik egy volt kollegájával, Marie-val, fölviszi a nőt a lakására. Az úszás után, amikor felöltözik, Marie-nak szemet szúr a fekete nyakkendő, kikérdezi Meursault-t, aki nem is igazán jön zavarba, csak annyit állapít meg magában, hogy „az ember mindenképp hibás egy kicsit." Az újrafordítás itt alaposan ráerősít, amikor azt állítja, hogy „az ember mindenképp bűnös egy kissé." A kettő közt jelentős a különbség, de vajon melyik jár közelebb az eredetihez?

Érdemes valamivel hosszabban idézni, mert a kérdéses szó minőségét csak így tudjuk megítélni. A regényben végig Meursault monológját olvassuk, az ő sajátos nyelvén szólal meg a történet. „Kérdezte, kit gyászolok. Mondtam neki, hogy anyám halt meg. Amikor megkérdezte, mikor, azt feleltem neki: –Tegnap. Egy kicsit hátrahőkölt, de különben egy szót sem szólt. Kedvem lett volna hozzátenni, hogy hiszen én nem tehetek róla, de lenyeltem a mondókámat, mert eszembe jutott, hogy ezt már a főnökömnek is mondtam, egyébként mit is jelent ez? Az ember mindenképp hibás egy kicsit."

Meursault itt visszautal az előzményekre, vagyis hogy a főnöke rossz néven vette, amikor két nap szabadságot kért tőle, mert így a

szombattal és a vasárnappal együtt négy napig nem kellett dolgoznia. „Ez igazán nem tetszhetett neki. De egyfelől nem az én hibám, hogy anyámat tegnap és nem ma temették." Látható, az első fordító következetesen a hiba ill. a hibás szóval adja vissza az eredetiben található *faute* és *fautif* szavakat. A *faute* jelentéstartománya meglehetősen tág: köznapi használata egyértelműen hibát jelent, teológiai jelentése viszont bűn is lehet. Az a köznyelvben rendkívül gyakori kifejezés, melyet Meursault használ – ce n'est pas de ma faute –, s amelyet az első fordító az „én nem tehetek róla" fordulattal ad vissza, még inkább eltávolít a faute vallási jellegű konnotációitól. Meursault gondolatmenete a hiba jelentést sugallja, s még biztosabban rábízhatjuk magunkat erre a megoldásra, ha a narratíva folytatását tekintjük.

A hibák sorozata csak a kezdet, következik az apró jeleneteknek az a sora, amely szinte észrevétlenül elvezet a gyilkossághoz. Meursault, mondhatni, akarata ellenére belekeveredik szomszédja, a selyemfiú Raymond kétes ügyeibe, az arab, akit majd megöl, nem az ő ellenfele, hanem a Raymond-é. A regény második része a letartóztatott Meursault kihallgatását, a pert és a lelkész többszöri látogatását beszéli el. A regény szóhasználata ennek megfelelően alakul. A vissza-visszatérő szavak a *coupable* és a *crime*, vagyis bűnös és bűn; a társadalmi-jogi értelemben vett bűnről van itt szó. A lelkésszel folytatott utolsó beszélgetésben jelenik meg a másik idevágó kifejezés, a vallási értelemben vett bűn, a *péché,* amelyet az első fordítás a vétek szóval ad vissza. A fordító itt a liturgiában használatos szóval él, amely a Miatyánk magyar változatában (ez a *Jegyzőkönyv* mottója is) és a mise bűnbánati imájában is megtalálható.

A második rész első fejezetében Meursault a vizsgálóbíró elé kerül. A bíró, aki hívő kereszténynek deklarálja magát, egyszerre képviseli a kétféle bűnfelfogást. Azt várná el, hogy a bűnös (itt *coupable*) megbánja (*repentir*) tettét, mert akkor bocsánatot (*pardon*) nyerhetne. Meursault azonban nem érti, hogy a vizsgálóbíró mit akar, ugyanis, ahogy egy másik helyen kimondja: „soha semmit nem tudtam igazán megbánni." A megbocsátás azonban egyébként is csak a vétekre vonatkozhatik, a bűnt bűnhődésnek kell követnie.

3.

Friedrich Nietzsche, a fordítás problematikájáról szólva, úgy ítéli meg, hogy „ami a legkevésbé hagyja magát egyik nyelvről a másikra lefordítani, az stílusának tempója." A fordító elsődleges, minden másnál fontosabb feladata tehát a helyes ritmus megtalálása.

A *L'Étranger* esetében ezt a ritmust nyilvánvalóan Meursault-nak, az idegennek az útja határozza meg, az az út, amely a nem tehetek rólá-tól, a gyilkosságon át, a vizsgálóbíró és a lelkész nézeteinek megnemértéséig, s ezzel az etika nélküli világ boldogságérzetéig vezet.

Az újrafordítás fortissimóval indít, amely után már nincsen fokozás. A Gyergyai-féle fordítás viszont híven követi a regény ritmusát; ezért is mondhatta róla Bán Zoltán András, hogy – az újrafordítással szemben – van stílusa.